

АНТРОПОЛОГІЧНІ ПОГЛЯДИ ВЕЛИКОГО МОГИЛЯНЦЯ ГРИГОРІЯ САВИЧА СКОВОРОДИ У СВІТЛІ БОЖЕСТВЕННОГО ОДКРОВЕННЯ

ANTHROPOLOGICAL VIEWS OF THE GREAT KYIV- MOHYLA ACADEMY GRADUATE HRYHORIY SAVYCH SKOVORODA IN THE LIGHT OF DIVINE REVELATION

Упродовж усього свого життя людина намагається пізнати себе. Хто вона й звідки, де знайти щастя і спокій? Це ті питання, які ставить перед собою напевне кожен, хто задумується над сутністю речей навколо. Невипадково дискусії про людину завжди залишалися важливими й актуальними для всіх філософських і релігійних учень. Історія самопізнання людини, власне, і є історією цілого людства. Найкраще це можна побачити на прикладі визначних постатей, які хоч і жили й творили в різні часи, але їхні напрацювання будуть залишатися актуальними в усі часи та епохи, бо вони досягли значних вершин і злетів думки. Починаючи мову про будь-яку річ або явище, ми в першу чергу намагаємось пояснити для себе два головних моменти: походження і призначення предмету, що обговорюється. Щодо людини це не буде винятком.

Статтю присвячено 300-річчю з дня народження (1722 р.) визначної постаті в історії української філософської та богословської думки, випускника Києво-Могилянської академії Григорія Савича Сковороди. Здійснено спробу висвітлення антропологічних поглядів великого могилянца, який у своїх творах значну увагу зосереджує на людині та її онтологічній сутності. Проаналізовано міркування Григорія Сковороди про людину в контексті християнського вчення, де вона, з одного боку, є вінцем творіння, а з іншого – перебуває на межі двох світів – земного й небесного. Показано, що філософ завжди наголошував на перевазі інтроспекції над пізнанням світу, оскільки нескінченні зовнішні мандри Сковороди тим чи іншим чином відбивають його

* Доктор наук із богослів'я, професор, ректор та професор кафедри церковно-практичних дисциплін Київської православної богословської академії.

** Doctor of Theology, Professor, Rector and Professor of the Department of Church and Practical Disciplines of the Kyiv Orthodox Theological Academy.

Однак, говорячи про людину в контексті християнського вчення, ми не повинні забувати її унікальність у світовому бутті: по-перше, те, що вона є вінцем творіння, і, по-друге, її кардинальну антиномічність, її перебування на межі двох світів – земного й небесного. Коли ми намагаємося від повноти Божественного буття звернутись до того, що покликане до набуття цієї повноти, до самих себе, до створеного світу, який є неповнотою і сам собою небуттям, ми повинні визнати, що якщо нам важко підніматися до споглядання Бога, якщо нам необхідно змушувати себе до апофатичного сходження, щоб у міру своїх можливостей отримати Одкровення про Триєдиного Бога, то не менш складним буде перейти від поняття буття Божественного до поняття буття тварного сотвореного. Бо якщо є тайна Божественного, то існує також і тайна тварного сотвореного [Лотоцький В., свящ., 2007].

У монографії знаних в Україні вчених, що присвячена антропологічному повороту гуманітаристики, зазначено, що «в межах антропології сформувався ціла низка взаємопов'язаних міждисциплінарних галузей знань, кожна з яких має у своїй назві грецьке «ανθρωπος» (антропос) – людина, і відповідний пріоритет свого предмета пізнання людини... У науковій літературі дедалі частіше зустрічаємо таке поняття, як антропоцентризм, що своїми витоками сягає часів романтизму і конституювання націй. Український антропоцентризм найбільш повно представлений у творчості

внутрішню подорож, проте його головна подорож – це платонічний рух пізнання самого себе. Актуалізовано необхідність звертатися сьогодні до християнських поглядів Григорія Сковороди та осмислювати його богословське вчення, яке було незаслужено обійдено увагою вітчизняних дослідників або ж розглядалось ними побіжно. Згадано новітні дослідження, які доводять глибоко християнські позиції Сковороди та по-новому осмислюють його християнські погляди. Зосереджено увагу на християнській екзистенції українського богословомислителя, який відкидає раціоналістичну теологію, що робить із Бога об'єкт людського пізнання. Показано, що пізнання самого себе, за Сковородою, – це оформлена любов людини до Бога. У нього самопізнання є початком мудрості. Висвітлено особливості мандрів Сковороди як старця, що ходить із торбою за плечима та Біблією, флейтою й посохом, співаючи свої пісні, розказуючи байки на базарах і в убогих домівках, даруючи друзям трактати й діалоги. Зосереджено увагу на тому, що дуже багато часу Сковорода присвячує молитві та єднанню з Богом через таїнства Сповіді та Причастя Тіла й Крові Господніх. Образ істинної Людини – Ісуса Христа – наскрізно проходить через твори Сковороди: із Нього все починається і Ним усе завершується.

Ключові слова: Григорій Савич Сковорода, антропологія,

Т. Шевченка, П. Куліша, І. Франка, М. Драгоманова, Лесі Українки, П. Юркевича, М. Грушевського, Ф. Вовка, М. Міхновського, Ю. Бачинського, І. Мірчука, Д. Чижевського, В. Липинського, Д. Донцова, О. Кульчинського, М. Поповича та ін. Проблема «нація і особистість» як два крила соціокультурних процесів помітно актуалізувалися в міру зростання ролі етнонаціонального чинника на сучасному етапі...» [Антропологічний, 2020, с. 5, 6].

Далі в монографії обґрунтовано наявність антропологічних зрізів у багатьох українських авторів. Однак, як стверджують дослідники, «справжній антропологічний поворот в українській філософії починається з творчості Г. Сковорода, який наголошував на тому, що людина – головний ключ до розуміння проблем буття, а найкоротший шлях до Бога пролягає через центр її власного «Я». На його думку, у мікро- та макрокосмосі один початок і один кінець, спільний корінь, що тлумачиться як Божя сутність. Отже, людина, перебуваючи між «небом» та «землею», намагається поєднати їх у собі. Завдяки самопізнанню відбувається перетворення людини і світу, усунення світового зла» [Антропологічний, 2020, с. 85].

Одним із тих, хто намагався осмислити питання християнської антропології, є сьогодні відомий широкому загалові філософ-мандрівник Григорій Савич Сковорода, який народився на Полтавщині у 1722 р. й походив з козацького роду. У 1730-ті роки він навчався в Могилянській

людина, Божественне
Одкровення.

The article is dedicated to the 300th anniversary of the birth (in 1722) of a prominent figure in the history of Ukrainian philosophical and theological thought, a graduate of Kyiv-Mohyla Academy Hryhoriy Savych Skovoroda. An attempt to shed light on the anthropological views of the great Kyiv-Mohyla graduate, who in his works focuses much on a person and his ontological essence, has been made.

Hryhoriy Skovoroda's reasoning about a person in the context of Christian doctrine, where on the one hand he is the crown of creation, and on the other - he is on the border of two worlds: earthly and heavenly, has been analyzed.

It is shown that Hryhoriy always emphasized the superiority of introspection over cognition of the world, as Skovoroda's endless external journeys in one way or another reflect his inner journey, but the main journey of the philosopher is a platonic movement of self-knowledge. The great need to turn today to the Christian views of Hryhoriy and to comprehend his theological teachings, which for reasons unknown to us were undeservedly overlooked by domestic researchers or considered by them in passing. The latest research, which proves the deep Christian understanding of Skovoroda and rethinks its Christian meanings, has been mentioned.

The focus is on the Christian existence of the Ukrainian theologian-thinker Skovoroda,

академії, а відтак у закордонних університетах. Крім обов'язкових дисциплін, Сковорода оволодів німецькою та польською мовами, досконало знав латину, грецьку та староєврейську. Він читав в оригіналі Священне Писання і добре знав праці святих Отців Церкви: прп. Євгарія, прп. Макарія Єгипетського, святителів Василя Великого, Івана Золотоустого, Григорія Богослова тощо. Залюбки цитував твори добре відомих йому Піфагора, Сократа, Платона, Арістотеля, Цицерона та ін.

Маючи багато прекрасних перспектив, Сковорода відмовився від запропонованої йому кар'єри та провів переважну частину свого життя в постійних мандрах Україною і за кордоном. Упокоївся мислитель у листопаді 1794 р., наперед передбачивши час своєї смерті й викопавши собі могилу, поспідавши й причастившись святих Христових Таїн. Однак він завжди наголошував на перевазі інтроспекції над пізнанням світу. Нескінченні зовнішні мандри Григорія Сковороди так чи інакше відбивають його внутрішню подорож. В очах Сковороди головна подорож філософа – це платонічний рух пізнання самого себе [Морозова Д., 2021, с. 439].

Актуальність теми дослідження полягає в необхідності осмислення в нових реаліях сьогодення богословських поглядів Григорія Сковороди. В усі часи нам потрібні чіткі орієнтири, особливо в сучасних умовах секуляризованого світу. Сьогодні існує велика потреба вивчати власне антропологічні погляди філософа. Сподіваємось, що наша спроба торкнутися цього питання покладе початок ґрунтовному вивченню не лише антропологічних аспектів, а й усїєї богословської спадщини та просвітницької праці українського генія передусім у Київській православній богословській академії та інших закладах вищої духовної освіти України.

Мета роботи – розглянути антропологічні погляди Григорія Савича Сковороди.

who rejects rationalist theology, which makes God the object of human knowledge.

It is shown that self-knowledge, according to Skovoroda, is a generated love of man for God. His self-knowledge is the beginning of wisdom.

The peculiarities of Hryhoriy's travels as an elder man walking with a bag on his shoulders and a Bible, flute and staff, singing his songs, telling tales in bazaars and poor houses, granting treatises and dialogues to his friends have been highlighted.

It is focused on the fact that Skovoroda devotes a lot of time to prayer and union with God through the sacraments of Confession and Communion of the Body and Blood of the Lord. The image of the True Man – Jesus Christ – runs through the works of Skovoroda: everything begins with Him and ends with Him.

Key words: *Hryhoriy Savych Skovoroda, anthropology, man, Divine Revelation.*

Завданнями дослідження, відповідно до поставленої мети, є:

- коротко проаналізувати життєвий шлях Григорія Сковороди;
- висвітлити окремі аспекти просвітницької праці українського мислителя;
- схарактеризувати християнські антропологічні аспекти у творах філософа.

Ми не будемо аналізувати всі відомі сьогодні видання творів Григорія Сковороди. Так само з об'єктивних причин неможливо в короткій статті детально висвітлити всю джерельну та історіографічну бази, що могла б стати основою для написання не однієї дисертації. Спадщині Григорія Сковороди присвячено безліч різноманітних тематичних конференцій; доповіді на них розкривають десятки проблем і аспектів життя та творчості філософа. Але і сьогодні, через 30 років набуття Україною незалежності, на жаль, не багато є авторів, які б відійшли від радянських стереотипів й побачили у Сковороді практикуючого православного християнина. Кожен, хто читав його твори й хоч раз відкривав Біблію, може в цьому пересвідчитись. А тим більше ті, хто вивчав його життя й діяльність, міг побачити, що він не один раз на ділі доводив свою віру смиренням і любов'ю до ближніх, сповідався й причащався аж до останніх днів свого життя.

Небагато дослідників зверталися до християнських поглядів, а ще менше осмислювали богословське вчення Григорія Сковороди. Можна сказати, що з невідомих нам причин його творчість була незаслужено обійдена увагою вітчизняних богословів. На нашу думку, в цьому контексті заслуговують уваги праці таких дослідників: дореволюційного професора, доктора богослів'я А. С. Лебедева, післяреволюційного емігранта, професора, доктора богослів'я Василя Зінковського, а також уже покійного відомого професора, доктора богослів'я, православного протоієрея з діаспори Степана Ярмуса. Однак богослів'я Сковороди вони розглянули побіжно. Так, у своїй праці протоієрей С. Ярмусь зазначає: «Богословське вивчення Григорія Савича Сковороди та його філософського мислення – завдання неминуче, але його реалізація тільки починається. Г. Сковорода завеликий, навіть надто загадковий, щоб його остаточно вивчити й оцінити» [Ярмусь С., прот., 2007, с. 166].

Новітні дослідження доводять глибоко християнське розуміння Сковороди та осмислюють по-новому його християнські смисли. Насамперед варто згадати дипломну роботу випускника Київської духовної академії, а сьогодні священника Володи-

мира Тимківа, у якій здійснено спробу осмислити богословські аспекти антропології, есхатології та екзегетики у працях Григорія Сковороди [Тимків В., 2008]. Протоіерей Володимир Сміх зосереджує увагу на християнській екзистенції українського богослова-мислителя, який відкидає раціоналістичну теологію, що робить з Бога об'єкт людського пізнання [Сміх В., прот. 2012, с. 185–191]. Віктор Малахов говорить про Сковороду, як про поета православної христології [Малахов В., 2001, с. 104 – 115]. Юрій Чорноморець намагався показати зв'язок міркувань Григорія Савича із вченням преподобного Максима Сповідника [Чорноморець Ю., 2014, с. 88–97]. Марія Грація Бартоліні бачить у його працях безумовний пріоритет «*cognitio sui*» над пізнанням світу [Бартоліні М., 2017, с. 77]. А Дарина Морозова розкриває нам Григорія Сковороду як «вічного подорожанина, який постійно вживає образ вулиці, околиці та кружного руху як метафори блуду й омани – а образ домівки як метафору філософського самозаглиблення і самовдосконалення» [Морозова Д., 2021, с. 439]. «Отже, подорожування Григорія Савича є не стільки мандрями по світу, скільки мандрями від світу, що ловить і не може ввіймати, – мандрями до самого себе. Відмова Сковороди від чернецтва й церковної кар'єри є рухом емансипації від контролю з боку інших та втечі від усякої лояльності хоч яким інституціям, – зауважує авторка [Морозова Д., 2021, с. 440].

Підносячи богослів'я над усіма науками, Сковорода говорив: «Медицина лікує тіло, юриспруденція навчає виконанню обов'язків, а богослів'я із раба робить сина». На перше місце він ставив практичну реалізацію Христового благовістя, бо «не можна побудувати словами те, що руйнуєш ділами». Знання ж про те, як і що робити, на думку Сковороди, людина може отримати лише від Бога: «Істина не моя і не твоя, вона вічна, я її полюбив – стала моею, полюби і ти – стане твоєю» [Сковорода Г., 1994, т. 1, с. 235–412]. Тож твори філософа наскрізь пронизані любов'ю до Бога та свого ближнього.

Напевне, не багато нині є людей, які б не знали нічого про цю визначну постать, ім'я якої носить чимало вулиць, скверів, освітніх та наукових інституцій. Однак мало хто задумувався про зміст його творів, які наскрізь просякнуті великими, хоч і не завжди дослівними цитатами зі Священного Писання. Разом із тим можна сказати, що все його вчення говорить про людину, про її любов до Бога, любов до себе, любов до свого ближнього, тобто має у своїй основі дві найбільші євангельські заповіді. І тільки через це людина може бути щасливою. Для Григорія

Сковорода антропологія є основою всього, а людина – ключ для таємниць життя – як космічних, так і Божественних, бо всі питання і всі загадки життя зосередженні саме в ній.

Дохристиянський світ жив знанням про центральне становище людини, яке мислитель виражав поняттям «мікрокосм». Зокрема, у вченні стоїків вищість людини над космосом пояснюється тим, що людина – малий космос. Ідея мікрокосму також присутня у ранніх отців Церкви і в ісихастів. Щоправда, у них вона переростає у певний апофатизм.

Насамперед якщо людина містить у собі всі елементи світу, то не в цьому її істинна досконалість і вивершення. «Немає нічого надзвичайного в тому, – зауважує свт. Григорій Нисський, – що хочуть зробити з людини образ і подобу Вселенної, тому що земля має кінець, небо змінюється і всі її складові так само кінчаються... Говорили: людина – мікрокосмос і, думаючи возвеличити людську природу цим пихатим найменуванням, не помітили, що людина одночасно виявляється наділеною властивостями комарів і мишей» [Лосский В., 1991, с. 87]. Тож велич людини полягає не в тому, що уподібнює її тварному сотвореному світу, але в тому, що відрізняє її від космосу і уподібнює Творцю.

Божественне Одкровення ясно нам говорить, що людина була створена за образом Божим: «Створімо людину за образом Нашим...» (Бут. 1: 26). Так і Григорій Сковорода стверджує, що не через матеріальне, тілесне буття, що по суті є лише «трупом», «брудом», «тінню», людина посідає центральне місце у світі, а навіть і не через душу. Тільки тому що людина складається з «зовнішності» – тіла й поверхні душі, та захованої в тілі й під душею «правдивої внутрішньої, дійсної або істинної» людини, очима якої і повинна дивитись на світ і своє місце в житті.

Григорій Палама, слідуючи символічному реалізму містичних письменників древньої Церкви, стверджує, що ідеалом богопізнання є споглядання Бога не лише у майбутньому віці, але й у видимому світі, у якому повинні бути сліди присутності Бога, дії Його в ньому, що і відбиває його вчення про Божественні енергії як сліди Бога у світі. Бог влаштував цей видимий світ як певне відображення надсвітного світу, щоб нам через духовне споглядання Його, ніби по певній чудесній драбині досягнути цього іншого світу» [Григорий Палама, св., 1995, с. 71].

Архим. Кипріан Керн писав: «Людина і світ невіддільні від Бога не лише тому, що Бог – Творець їх, не в плані наслідку логіки, причини, але вони невіддільні й тому, що все це створене за образом Божим, тому що в основі людини лежить Бог і бо-

жественне, тому що в самому плані цього світу прихована його вічна першооснова...» [Киприан Керн, архим., 1996, с. 340].

Людина – істота духовно-тілесна, а тому високо цінується не лише душа, здатна до богоуподібнення, але й тіло як вірний помічник душі. І по душі, і по тілу людина здатна нести ту місію, яка покладена на неї Творцем. Не тільки душа, але й тіло людини має успадкувати майбутнє блаженство. Саме складу людської природи відповідає мета її призначення. Свобідною розумною працею об'єднати всі рівні тварного сотвореного світу і привести все до Бога. Григорій Сковорода як непересічна особистість учив жити простим, без зайвих потреб життям, і сам жив так, що «свята твердість, і добра бідність, і спокій душі» були його єдиною розкішшю. «Я сміюся над божевіллям людей, – казав філософ, – і оплакую їх».

Варто зауважити, що наш любомудр багато часу присвячував поясненню Євангелія. «Люби ближнього та люби самого себе – не протилежні, говорив він, а взаємопов'язані речі. Любов до самого себе є протилежністю егоїзму. Егоїзм – спрямованість людини на нехтування інтересів соціуму заради власних – присутній в тілесному світі. Егоїзм пригноблює людину залежністю від плоті, але не плоть є людиною» [Голован В., 2003, с. 141]. Пізнання себе, за Сковородою, – це оформлена любов людини до Бога. Григорій Савич завжди ґрунтується на особистому знанні, роздумуючи із перших рук. «Мудрування мертвих сердець, – із жалем пише він, – перешкоджає філософствувати у Христі. А мудрування, яке не визнає за джерело премудрості Ісуса Христа, називає на відміну від любомудрія – дурномудрієм». У нього самопізнання є початком мудрості; не вимірявши насамперед себе, яку користь із знання міри матиме людина в інших.

У мандрах Сковорода ходить, як старець, із торбою за плечима. Обов'язково в цій торбі завжди мала бути Біблія. Як бідна людина, він носить завжди з собою незмінну флейту та посох, на базарах, в убогих домах співає свої пісні та розказує байки, дарує друзям трактати й діалоги. Його аскетизм набуває суворих форм, але тим більше проявляється його духовна бадьорість, що яскраво відображена закликком чи жартівливою істиною для нас: «Кому менше в житті треба, той найближче стоїть до неба» [Сковорода Г., 1994, т. 2, с. 126].

Наш християнський філософ критикує звичні уявлення про щастя людини та викриває безглуздий набір різноманітних, інколи суперечливих бажань, що рояться в головах людей, які дуже часто зосереджуються на матеріальних благах. Од-

нак Сковорода переконує свого читача в тому, що існує багато життєвих прикладів людей, які досягли щастя і без тимчасових земних статків. Так, він говорить, що досить «сумнівно, щоб могли ввійти до вух Божих настільки нерозумні бажання. Ти зі своїми затіями подібний до дерева, яке бажає в один і той самий час бути і дубом і кленом, і липою, і березою, і смоквою, і маслиною, і явором, і фініком, і трояндою, і рудою... сонцем і місяцем... хвостом і головою...» [Сковорода Г., 1994, т. 1, с. 326].

Людину у цьому світі український мислитель порівнює з немовлям, якого Бог, наче мама грудьми, живить любов'ю і милістю Своєю, що проявляється в благому промислі. Він говорить, що немовля, яке сидить на руках матері, дуже часто пробує тягнутися до ножа чи вогню, але премилосердна Мати наша краще знає, що нам корисно. Хоч плачемо і вириваємось, Вона всіх нас насичує та одягає. У цьому, як думають деякі дослідники, вихідна позиція для критики звичних уявлень про щастя. Нерозумні бажання, які часто суперечать одне одному, знищують самі себе і роблять неможливим досягнення щастя. Філософ запитує: «Звідки знаєш, що, досягнувши бажаного, ти станеш щасливим? Поцікався, скільки тисяч людей це погубило? Чи не бачиш і тепер, наскільки багато тих, яких достаток, як наводнення всесвітнього потопу, пожерло, а душі їх надмірними затіями, як млинові каміння самі себе з'їдаючи, без зерна крутяться?» [Сковорода Г., 1994, т. 1, с. 322].

Розмірковуючи про те, що ж таке щастя для людини, Сковорода однозначно стверджує, що це не багатство, слава і навіть не здоров'я: «Уяви собі безмірне число тих, яким ніколи не бачити достатку, уяви хворих і престарілих, приведи на пам'яті всіх з нескладним тілом народжених... Очей немає, кріт, – ну і що? Птахи не знають корабельного будівництва, – не потрібно; а кому потрібно, той знає... Лілія не знає фабрик, вона і без них красива» [Сковорода Г., 1994, т. 1, с. 332]. Тож багатство, слава та здоров'я або ж їх пошук не приводять людину до щастя, а інколи навіть навпаки.

Філософ переконаний, що щастя не десь далеко, не потрібно його шукати в далеких краях, а всередині людини. Воно є і Царство Небесне і воскреслий Христос. Сковорода називає людей сплячими і каже, що для пробудження духовного серце має бажати Христа, а Він, як колись апостолів, розбудить нас. Згадуючи слова ангела до мироносиць, він констатує, що люди метушаться, шукають Його по печерах, за морями, в чужих краях «тиняються Єрусалимами», а ангел Господній повторює: «Нема Його тут», «Не шукайте Живого між мертвими», не шу-

кайте Бога у матеріальному, приземленому своєму мертвому гріхом розумі. «Помрїть» для гріха, а «народжуйтесь» для життя праведного, і нехай воскресне у вас Христос у праведності вашій, тоді знайдете Його в серці своїм у пізнанні Істини.

Аналізуючи ці думки Г. Сковороди, випускник Київської академії В. Тимків зауважує: «Християнам треба навчитись володіти духовною зброєю, яку дає Господь: чеснотами, Божественними знаннями і благою силою віри. Усі вони через «найдорожчу батьківську Церкву», у св. Таїнствах щедро виливаються. Ця зброя є сильніша за фізичну, вона непереможна. На його думку, треба мужньо протистояти трьом головним ворогам: світу з його гріховними захопленнями, пристрастями тілесними й дияволом. А найбільше викорінювати з власного серця невдячність свою перед Господом, вона бо протилежна Вдячності (Євхаристії) і є причиною, коренем самоз'їдання людини. Багатство – це бути вдячним Богові і задоволеним наявним достатком, довіряючи Творцеві, бо «ті ж, що хочуть збагачуватися, впадають у спокуси, і в сітки, і в численні нерозумні та шкідливі хтивості, які приводять людей до знищення й погибелі (1 Тим. 6: 9)... він слідує словам Ісуса Христа: «Бо коли хто хоче спасти свою душу, той погубить її, а хто погубить свою душу заради Мене, той знайде її» (Мф. 16: 25). Наркис уособлює блаженну зрячу людину, яка, оминувши тілесне, побачила й пізнала в чистій воді Божого слова свою суть – внутрішню істинну людину серця, яку нам явив, освятивши, Спаситель» [Тимків В., 2008, с. 35–37].

Духовно тверезе й моральне особисте життя для Сковороди має велике значення, тому він наголошує на практичному живому християнстві кожної людини. Православна антропологія вчить, що людина створена не тільки з однією душею, але й з тілом, яке становить суттєву частину її природи. Людина тільки з тілом є повною. Це навіть відрізняє людину від ангелів. Людина вище за ангелів, бо їй, а не ангелам Бог підкорив Вселенну. Тілом людина близька до матеріального світу, як душею до світу духовного. Тіло людини, що походить від землі і земних стихій, інакше не може існувати й підтримуватися, як тільки за таких умов, за яких існують інші земні тіла. Тому й Сковорода видиму природу розглядає в апекті, що вона значить для людини, тобто не сама собою, а лише стосовно до людських цілей та інтересів.

Підсумовуючи, варто наголосити на тому, що дуже багато часу Сковорода присвячував молитві та єднанню з Богом через таїнства Сповіді та Причастя Тіла й Крові Господніх. Зрозумівши себе – пізнаємо Бога, а значить, знайдемо істину, знатимемо своє призначення на цій землі. Образ Істинної Людини – Ісуса

Христа – наскрізно проходить через твори Сковороди, із Нього, все починається і Ним усе закінчується. Христос є останньою надією, до якої звертається знесилена людська душа, прохаючи спокою, злагоди й миру. Адже зцілити людину може тільки Бог. Усе своє життя людина намагається знайти свій ідеал, а знайшовши, спробувати бути подібним до нього. Таким ідеалом для Григорія Сковороди був Господь наш Ісус Христос.

1. Антропологічний код української культури і цивілізації: у двох книгах / О. О. Рафальський (керівник авторського колективу), Я. С. Калакура, В. П. Коцур, М. Ф. Юрій (науковий редактор). Книга 1. К.: ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. 432 с.
2. Бартоліні М. Г. Пізнай самого себе. Неоплатонічні джерела в творчості Г. С. Сковороди / Марія Грація Бартоліні; переклад з італ. М. Прокопович за уч. К. Новикової; наук. ред. перекладу О. Сирцова. К.: Академперіодика, 2017. 160 с.
3. Голован В. Психопедагогіка серця Григорія Сковороди: Парадигмальні контури сучасної освіти // Гуманітарний вісник Переяслав-Хмельницького держ. педагогічн. університету імені Г. Сковороди: Науково-теоретичний збірник. Переяслав-Хмельницький, 2003. С. 141.
4. Григорій Палама, св. Триады в заштиту священно-безмолствующих / Пер. Вениаминова В. М., 1995. 384 с.
5. Киприан Керн, архим. Антропология св. Григория Паламы. М., 1996. 450 с.
6. Лосский В. Н. Очерк мистического богословия Восточной Церкви. Догматическое богословие. М., 1991. 287 с.
7. Лотоцький В., свящ. Ісихазм: історичний, богословський та соціально-культурний аспекти: дис. ... на здобуття наукового ступеня кандидата богословських наук. Київська православна богословська академія. К., 2007. 530 с.
8. Малахов В. А. Христологічні мотиви у творчості Г. Сковороди // Образ Христа в українській культурі. К.: Видавничий дім «Киево-Могилянська Академія», 2001. С. 103–115.
9. Морозова Д. С. Богословська антропология Антіохійської школи та роль її спадщини у розвитку слов'янських культур: дис. ... на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук. 09.00.11; 09.00.14. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України. Київ, 2021. 439 с.
10. Сковорода Г. С. Повна академічна збірка творів. Харків: Майдан, 2011. 1400 с.
11. Сковорода Г. Розмова п'яти подорожніх про істинне щастя в житті [товариська розмова про душевний мир]. / Твори: У 2 т. К.: Обереги, 1994. Т. 1. С. 235–412.
12. Сковорода Г. С. Повне зібрання творів : У 2-х т. К.: Наукова думка, 1973. Т. 2. 576 с.
13. Сковорода Григорій. Твори: У 2 т. К.: АТ «Обереги», 1994. (Гарвард. б-ка давнього укр. письменства). Т. 2: Трактати. Діалоги. Притчі. Переклади. Листи. 480 с.
14. Сміх В., прот. Християнська екзистенція українського богослова-мислителя Григорія Сковороди. // Труди Київської духовної академії. № 10, 2012. С. 185–191.
15. Тимків В. Характерні особливості антропології, есхатології і екзегетики у творчості українського богослова і філософа Григорія Савича Сковороди: дипломна робота випускника КДА, 2008. 184 с.
16. Чорноморець Ю.П. Християнський платонізм Григорія Сковороди // Філософська думка. №5, 2014. С. 88–97.

17. Ярмусь С., прот. Досвід віри українця. Вибрані твори / Упорядник і автор аналітичного післяслова – проф. Анатолій Колодний. Друге видання. К. : «Світ знань», 2007. 488 с.
-
1. Antropologichniy kod ukrainskoi kultury i tsyvilizatsii: u dvokh knykh / O. O. Rafalskiy (kerivnyk avtorskoho kolektyvu), Ya. S. Kalakura, V. P. Kotsur, M. F. Yurii (naukovyi redaktor). Knyha 1. K.: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2020. 432 s.
 2. Bartolini M. G. Piznai samoho sebe. Neoplatonichni dzherela v tvorchosti H. S. Skovorody / Mariia Gratsiia Bartolini; pereklad z ital. M. Prokopovych za uch. K. Novikovo; nauk. red. perekladu O. Syrtsova. K.: Akadempriodyka, 2017. 160 s.
 3. Holovan V. Psykhopedahohika sertsia Hryhoriia Skovorody: Paradyhmalni kontury suchasnoi osvity // Humanitarniy visnyk Pereiaslav-Khmelnitskoho derzh. pedahohichn. universytetu imeni H. Skovorody: Naukovo-teoretychniy zbirnyk. Pereiaslav-Khmelnitskiy, 2003. S. 141.
 4. Hryhoryi Palama, sv. Tryady v zashchyty sviashchenno-bezmolstviushchyykh / Per. Venyaminova V. M., 1995. 384 s.
 5. Kypryan Kern, arkhym. Antropohyia sv. Hryhoryia Palamy. M., 1996. 450 s.
 6. Losskiy V. N. Ocherk mystycheskoho bohoslovyia Vostochnoi Tserkvy. Dohmatycheskoe bohoslovyie. M., 1991. 287 s.
 7. Lototskiy V., sviashch. Isykhazm: istorychniy, bohoslovskiy ta sotsialno-kulturniy aspekty: dys. ... na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata bohoslovskyykh nauk. Kyivska pravoslavna bohoslovska akademiia. K., 2007. 530 s.
 8. Malakhov V. A. Khrystolohichni motyvy u tvorchosti H. Skovorody // Obraz Khrysta v ukrainskii kulturi. K.: Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska Akademiia», 2001. S. 103–115.
 9. Morozova D. S. Bohoslovska antropohiia Antiokhiiskoi shkoly ta rol yii spadshchyny u rozvytku slovianskyykh kultur: dys. ... na zdobuttia naukovooho stupenia doktora filosofskyykh nauk. 09.00.11; 09.00.14. Natsionalnyi pedahohichniy universytet imeni M. P. Drahomanova Ministerstva osvity i nauky Ukrainy. Kyiv, 2021. 439 s.
 10. Skovoroda H. C. Povna akademichna zbirka tvoriv. Kharkiv: Maidan, 2011. 1400 s.
 11. Skovoroda H. Rozmova piaty podorozhnykh pro istynne shchastia v zhytti [tovaryska rozmova pro dushevnyi myr]. / Tvory: U 2 t. K.: Oberehy, 1994. T. 1. S. 235–412.
 12. Skovoroda H. C. Povne zibrannia tvoriv : U 2-kh t. K.: Naukova dumka, 1973. T. 2. 576 s.
 13. Skovoroda Hryhoriy. Tvory: U 2 t. K. : AT «Oberehy», 1994. (Harvard. b-ka davnoho ukr. pysmenstva). T. 2: Traktaty. Dialohy. Prytchi. Pereklady. Lysty. 480 s.
 14. Smikh V., prot. Khrystyianska ekzystentsiia ukrainskoho bohoslova-myslyteli Hryhoriia Skovorody. // Trudy Kyivskoi dukhovnoi akademii. № 10, 2012. S. 185–191.
 15. Tymkiv V. Kharakterni osoblyvosti antropohii, eskhathohii i ekzehetyky u tvorchosti ukrainskoho bohoslova i filosofa Hryhoriia Savycha Skovorody: diplomna robota vypusknika KDA, 2008. 184 s.
 16. Chornomorets Yu.P. Khrystyianskiy platonizm Hryhoriia Skovorody // Filosofska dumka. №5, 2014. S. 88–97.
 17. Yarmus S., прот. Dosvid viry ukrainsia. Vybrani tvory / Uporiadnyk i avtor analytychnoho pisliaslova – prof. Anatolii Kolodnyi. Druhe vydannia. K.: «Svit znan», 2007. 488 s.